

תרבות

עינים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה

עורכים: משה בראשר וסטיבן פראד. הוצאת התוכנית למדעי היהדות של אוניברסיטת ייל והמרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם באוניברסיטה העברית בירושלים, חאגנס, 280 עמודים, 102 שקלים

את חלל האוויר הספרותי ממלאים בזמן האחרון, ונדמה שיותר מתמיד, פצעים של זהות עדתית. הדור השלישי המדבר מורחית והמחדש את המאבק המזרחי מתמקד בייצוגים של שבר: בינו לבין דור הוריו ילידי הארץ, ילידי המעברות ושיכונני המצוקה, ובינו לבין דור סביו וסבותיו ילידי צפון אפריקה ומערב אסיה, דור המהגרים של ימי ראשית המדינה. ייצוג השבר במקרה זה הוא כפול: מצד אחד נושאים בנפשם בני הדור השלישי את כאבי ההגירה של הסבים והסבתות, כאילו ירשו אותם כמטען גנטי, ומתעקשים לתת קול לכאביהם של הוריהם שסבלו התנאים האלה, גזענות והחלשה — ושתקו. מהצד האחר מייצגים בני הדור השלישי את חוסר היכולת לקיים דיאלוג עם בני משפחתם נציגי הדורות שמעליהם, את איבודן השפה המשותפת ואת כישלונם, ולפחות את מעקשיה הרבים של ההתאמצות שלהם לדוכב שפת שאינם דוברים ואת שתיקתה אינם מקבלים.

זו אינה שיחה, אלא זעקה, והיא אינה אלא מילוי במקום של סבל מורכב ומושתק. קהילות יהודיות רחוקות חיים מלאים ועשירים בצפון אפריקה מהעת העתיקה. כל קהילה ושהפתה, מנהיגה ומנהיגיה, יחסה לקודש ולחול, ובעיקר: התרבות שבה ודרכי התבטאותה הלשונית, המעידות על מרקם חברתי רב שכבת, בין הערבית לעברית, בין תורה ליומיום.

את העיירה האשכנזית אנחנו מכירים מכתביהם הספרותיים המתוזמרים ברוב עושר של יוצרים כמו שלום עליכם ושרי עגנון. אך על אודות הרחובות היהודיים במזרח אנחנו מלקטים רסיסי חיים, מהם מדומיינים ומהם מקוריים, מתוך שחזור מאומץ של הבנים והנכדים, בייצוג רב מתחים שבמיטבו (למשל, ביצירותיהם של דורית רביניאן ויוסי סוכרי המתמקדות בנושאי הגלות) מציג לנו בועות זיכרון גרידא: צבעוניות ומקסימות — אך מתנפצות עד מהרה. במרחב דתי מאוד ברובו, שבו ספרות חול לא היתה חלק מתרבות הפנאי, פרחה יצירה מדרשית ופיוטית ומסורת של כתיבת מכותבים ואיגרות. חלק קטן נדיר מן הקולות הכתובים הללו נשמר בארכיונים

שם בארץ החמה, היפה

סמכי בתי דין, תעודות פטירה והנחיות לציבור היהודי בצפון אפריקה, שרואים עכשיו אור בהוצאת אוניברסיטת ייל, פותחים צוהר לרחובות היהודים בארצות האיסלאם ונותנים קול לגולה המזרחית נוי בראל



יהודייה בתוניסיה, תחילת המאה ה-20. אלף קולות

לעלות באמצע שנות ה-20. הרב חכם מון (ששמו של אביו, אליהו בן עטיה, וזה לשמו של אבי ז"ל, וכנראה אני קרובת משפחה) היה סופר בית הדין בעיר הבירה טריפולי, ובמסגרת עבודתו כתב לא רק הסכמים משפטיים, אלא גם פסקי הלכה ותיעוד של מנהגי בני העיר היהודיים.

חכמון כינה את עצמו "כתאב", היינו: סופר. כשפנה לוועד קהילת טריפולי לצורך קבלת משרה, כתב בדומה לבוגר מדעי הרוח כיום, אל המעסיקים הפוטנציאליים שלו: "אחרי מה שקרה לי בפרעות, לא עליכם, שאבד בהם כספי כולו, לא נותר לי להיפרנס אלא מן התורה אשר למדתי מן צעירותי ומהכתיבה. אנשי זליטן (=עיריית החוף שבה נולד) כולם יכירו להעיד עלי שחייתי בעושר ובתורה. (...) ועל זה אני מפציר מכבודכם במכתב זה שתסבו לבכם אלי ותחפשו לי אם יש לכם עבודה (...) בתור סופר במקום כלשהו, תחת אחריות ועד הקהילה. אני מסתפק בכל מה שיגזור ה', אפילו 15 פרנק לשבוע כדי שאוכל להחיות בהם את אשתי וילדי. אני איש שרגיל בקריאה ובכתיבה: חצי קולמוס ומרובע ואפילו רש". (...) תעשו לי פתרון וה' יתברך לא יראה לכם צער, אמר כן יהי רצון ושלום ושלום". הנשקה בוחנת את תכולתו של

של תעודות והעתקים בקטלוגים של ספריות באוניברסיטאות אמריקאיות. הכרתה והבנתה של הרשת הספרית של הקיום היהודי בארצות האיסלאם, על התנהגויותיה ואמונותיה, על התכתבויותיה, התבדחויותיה, המשידות והחינוכיות — ממלאת דווקא היום תפקיד היסטורי בעל ערך. היא רלבנטית במיוחד לכינונה של הזהות המזרחית המפולשת, ששבה ומתנסחת מחדש ללא הרף באלף קולות. הופתעתי לגלות עד כמה נוגעים ללב עשויים להיות מסמכי בתי דין, תעודות פטירה והנחיות לציבור, ראשי תיבות של צירופים שגורים ייחודיים, כאילו היו דרישת שלום מעולם שחרב, ועד כמה הם מסוגלים להפעיל רגשית — לא פחות מההיפעלות הרגשית למקרא פרוזה או שירה.

עניין מיוחד מצאתי בסקירה של יהודית הנשקה מאוניברסיטת חיפה, המתארת את הארכיון של הרב יששכר חכמון, שאוסף המסמכים שלו שבספריות ייל כולל יותר מ-300 כתבים הנפרשים על פני כ-90 שנה, מאז סוף המאה ה-19 ועד אמצע המאה ה-20; מצוואות וירושות ועד תמליל של מחזה בשפת הערבי, הלשון הערבית היהודית של קהילת היהודים בלוב, שגיבורו יוסף הצדיק, ואשר היה אמור

הארכיון ומגלה בו עדויות ספורות לשתי מלחמות העולם, בכללן הכרזה מטעם בית הדין על יום תענית בעקבות שליחת יהודי לוב למחנות ריכוז. הקהילה היהודית בעיר הבירה טריפולי טולטלה באמצע המאה ה-20 ונחרבה כמעט כליה, אך מתוך המסמכים של חכמון אנו למדים על העיקשות לשמר את העולם המוסדי המסורתי של קהילה זו.

גם ב-26 מכתביו העבריים של ר' ליאון כלפון, הרב הראשי של טיטואן, עיר הבירה של מרוקו הספרדית, שנכתבו בין השנים 1917-1935 וקובצו בידי החוקר יעקב בן-טולילה, ניכרות מהמורות העתים של תקופה זו. עולה מהם התשוקה הכפולה לשמר את אורחות הקהילה המסורתיים מכאן, ולהצטרף אל הנישאים על גבי הרוחות החדשות המנשבות בעולם היהודי מכאן. מתוך לא מעט שורות שנשמרו בארכיון ייל, בתחומים מגוונים ובתוכם גם פעילות ציונית, ניכר כי הרב כלפון הקפיד לשמור על קשר עם ההסתדרות הציונית באירופה, וביקש לייסד חברה ציונית בטיטואן ולשלוח נציג לקונגרס הציוני במכתבו מ-1919 לרב פעיל ציוני בעיר מדריד שבספרד, ראה חשיבות להדגיש: "האדונים מברצלונה שלחו לי (...) כשש מאות חוברות של ספרה אנכי שבצתי רצון מזה מאוד, והפיצתי אותם בין בני עמנו. (...) כל פעם שבעו רצון רב וכמו שתו אותם בצמא וקריאתי העירה מאוד את הלבבות. (...) בקרב ימים תוסד פה חברה ציונית".

מפתיעה בחירתו של הרב לספר על חגיגת פיוט שנערכה בעירו בט"ו בשבט, ובה העלה על נס את המסורת השירית העברית: "אנוכי דרשתי נאום אשר הצליח מאוד (...) דיברתי אודות השיר בעמנו (...) ומניתי כמה וכמה משוררים היו בעמנו. גם דיברתי על המקום הנכבד אשר תתפוס האשה בעמנו לפי כתבי הקודש ולפי רבותנו חכמי התלמוד ויטמנו פי האומרים שבעמנו האשה היא בויה. (...) אחר כך שרו 'התקוה' ארבעים נערים, והחגיגה עלתה יפה עד מאוד".

מעניין במיוחד לקרוא את כל המכתבים בזה אחר זה — יחד עם ההכרה כי אפשרי הוא המסע בזמן דרך שורות ממוספרות ומוערות בעשרות. בשלב מסוים נעשה מוכר ואהוב סגנונו המיוחד של הרב כלפון, על שמחת החיים המאופקת שלו והאופן היצירתי שבו הוא משבץ בלשונו צירופים מקראיים. ומה כל זה אם לא אחיזה, רופפת ומצמררת, בקצות שורשים שאיבדנו, ואם לא נוכל לעמוד בין בתים ואנשים, הרי שהמימוס היחיד האפשרי הוא מימיו של דיבור אנושי.